



Natalia Bilous, *Za krok do Vičnosti. Meškanci mist Volini u svitli testamentiv kincâ XVI–XVII stolit'*,
Kiïv 2021, ss. 536*

Na ukraińskim rynku wydawniczym latem tego roku pojawiła się książka Natalii Bilous *Za krok do Vičnosti. Meškanci mist Volini u svitli testamentiv kincâ XVI–XVII stolit'* (Kiïv 2021). Badaczka, od wielu lat związana z Instytutem Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, ma w swoim dorobku bardzo cenne studia nad historią Kijowa i jego władz, a od kilku lat z dobrym skutkiem prowadzi badania rozpatrujące w różnych kontekstach testamenty mieszkańców Kijowa i miast Wołynia w XVI–XVII w.¹ Recenzowana praca stanowi ukoronowanie dotychczasowych badań autorki nad testamentami.

* Наталиа Билоус, *За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть*, Киïв 2021, ss. 536.

¹ *Testament âk džerelo dlâ doslidžennâ mišans'koï pisemnosti na Volini XVII st.*, „Kiïvs'ka Akademiâ” 2020, vip. 17, s. 39–67 [*Testament jak džerelo dla doslidžennâ mišans'koï pisemnosti na Volini XVII st.*, „Київська Академія” 2020, вип. 17, s. 39–67]; *Ukladannâ testamentiv u mistah Volins'kogo voëvodstva XVII st.: pravovi zasadi i povsâkdenni praktiki*, „Ukraińskij iŝtoričnij žurnal” 2021, № 1, s. 27–42 [*Укладання testamentiv u mistah Volins'kogo voëvodstva XVII st.: pravovi zasadi i povsâkdenni praktiki*, „Український історичний журнал” 2021, № 1, s. 27–42]; *Testamenti rîvnen's'kih mišan kincâ XVII st.*, w: *Naukovi zapiski Rîvnen's'kogo oblasnogo kraëznavčogo muzeïu*, vip. 18, Rîvne 2020, s. 220–240 [*Testamenti rîvnen's'kih mišan kincâ XVII st.*, w: *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, вип. 18, Рівне 2020, s. 220–240]; *Funeral'na kul'tura rann'omodernogo ukraińskogo sociumu: istoriografîâ problemi*,

Książka składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, wniosków oraz obszernego aneksu, którego najważniejszą część stanowi edycja źródłowa 170 testamentów. Materiał uzupełniający zawiera także spis testatorów, słownik terminologiczny, indeksy osobowy i geograficzny, spis ilustracji i zestawienie bibliograficzne. Jako początkową granicę chronologiczną przyjęto unię lubelską, która przyniosła włączenie województw kijowskiego, braclawskiego i wołyńskiego do Królestwa Polskiego, co przyspieszyło przepływ trendów kultury polskiej, w tym funeralnej. Jednak główna uwaga autorki ze względu na większą reprezentatywność źródeł została skupiona na drugiej połowie XVII w. Podstawę źródłową pracy stanowi 170 testamentów mieszczan oraz szlachty z 15 miast wołyńskich, zachowanych w księgach miejskich i przechowywanych przede wszystkim w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie, a także rozproszonych w archiwach i bibliotekach Ukrainy, Polski oraz Białorusi. Trzeba podkreślić, że ze względu na szczątkowy stopień zachowania ksiąg miejskich wołyńskich wykorzystany przez autorkę materiał stanowi szczególnie cenną i zasługującą na analizę spuściznę. Pogląd ten należy wzmocnić argumentem, że wprowadzono do obiegu naukowego całą paletę niewykorzystanych dotąd źródeł, ukazujących wiele aspektów funkcjonowania testatorów.

„Istoriografični doslidžennâ v Ukraïni”, Kiïv 2019, vip. 30, s. 213–243 [*Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми*, „Історіографічні дослідження в Україні” 2019, вип. 30, s. 213–243]; *Zapisy mieszczan wołyńskich na rzecz dobroczynności i świątyń różnych wyznań w świetle testamentów z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2020, t. 68 (2), s. 187–204; *Konflikty ta їх polagodžennâ v rodinah mišan Volini u svitli testamentiv XVII st.*, „Socium. Al'manah social'noï istoriï” 2020, vip. 15–16, s. 128–142 [*Конфлікти та їх полагодження в родинях міщан Волині у світлі тестаментів XVII ст.*, „Соціум. Альманах соціальної історії” 2020, вип. 15–16, s. 128–142]; *Gwałty oraz przemoc domowa w miastach Wołynia w końcu XVI–początku XVIII wieku*, w: *W kręgu rodziny epok dawnych. Przemoc*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Kraków 2020, s. 84–96; *Testament ostroz'kogo i dubens'kogo mišanina Oleksandra Dzusi 1667 r.*, „Ostroz'ka davnina. Naukovij zbirnik” 2016, vip. 5, s. 152–158 [*Тестамент острозького і дубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р.*, „Острозька давнина. Науковий збірник” 2016, вип. 5, s. 152–158]; *Testamenti kiân seredini XVI–peršoï polovini XVII st.*, Kiïv 2011 [*Тестаменти киян середини XVI–першої половини XVII ст.*], Kiïv 2011.

Pierwszy rozdział zawiera obszerne omówienie literatury przedmiotu. Autorka przedstawiła w nim główne nurty badań nad testamentami w Europie, szczególnie dużo miejsca poświęcając edycjom testamentów i opracowaniom stanowiącym dorobek historiografii polskiej i ukraińskiej. W odniesieniu do tej ostatniej autorka wskazała brak prac, które wyczerpująco ukazywałyby funkcje i znaczenie testamentów w społeczeństwie ukraińskim. Z punktu widzenia zainteresowań autorki zabrakło trzech, wydaje się, istotnych pozycji. Pierwsza to edycja testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII w., opracowana przez uczennicę Alicji Falniowskiej-Gradowskiej Ewę Danowską². Druga to *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku* autorstwa Jarosława Dumanowskiego³. Pozycja ta co prawda traktuje przede wszystkim o XVIII w., którego *Krok do wieczności* nie obejmuje, ale przyniosłaby pomoc w rozumieniu podejścia testatorów do świata rzeczy i pomogłaby uchwycić różnice w tym zakresie między XVII a XVIII w. Ostatnia praca, która mogłaby okazać się przydatna, to *Mieszczanstwo bydgoskie w świetle testamentów i inwentarzy mienia z lat 1581–1620* napisana przez Adama Szefera⁴. Należałoby też w tym rozdziale uzasadnić pominięcie literatury rosyjskiej dotyczącej testamentów. Zapewne wpływ na decyzję autorki miały różnice prawne dzielące Rzeczpospolitą i państwo carów, gdzie w zasadzie spadkobranie testamentowe mimo formalnego istnienia w ustawodawstwie zostało w praktyce zmarginalizowane. Zachowały się jednak dokumenty tego typu. Problemów przysparza kwerenda testamentów rosyjskich sprzed 1699 i 1701 r., ponieważ do tego czasu nie było obowiązku rejestrowania aktów ostatniej woli w instytucjach państwowych. Stąd testamenty są rozproszone np. w archiwach poszczególnych rodzin. Zachowały się rozporządzenia majątkowe przedstawicieli rodów kupieckich, np. Judinów, Nikitnikowów, a także testament kobiety – córki kupca Twierdnikowa – Praskowii. Bardzo dobrze znanym przykładem jest testament napisany w Wołogdzie w 1683 r. przez bogatego

² *Dług nieśmiertelności wypłacić trzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII–XVIII wieku*, red. E. Danowska, Kraków 2011.

³ J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.

⁴ A. Szefer, *Mieszczanstwo bydgoskie w świetle testamentów i inwentarzy mienia z lat 1581–1620*, Bydgoszcz 2014.

kupca Gawryłę Martynowicza Fjetijewa, w którym znalazły się szczegóły dotyczące nie tylko legatów pobożnych na budowę kamiennej cerkwi w Wołogdzie, zapisów zadusznych (sorokousty), lecz także życia miasta i jego mieszkańców, np. układu ulic, naczyń, ubiorów itp.⁵ Być może właśnie porównanie tych testamentów z wołyńskimi wykazałoby jasne różnice między tymi dwoma tradycjami testowania. Za potrzebą scharakteryzowania badań rosyjskich historyków nad testamentami przemawia także to, że autorka sięga do pojedynczych prac powstałych w tym środowisku naukowym (s. 132).

⁵ I. A. Kremleva, *Religioznost' kupečestva i drugih soslovij po materialam duhovnyh zavešanij*, w: *Pravoslavnâ vera i tradicii blagočestîâ u russkikh v XVIII–XX vekah. Ètnografičeskie issledovaniâ i materialy*, Moskva 2002, s. 128–139 [I. A. Кремлева, *Религиозность купечества и других сословий по материалам духовных завещаний*, w: *Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках. Этнографические исследования и материалы*, Москва 2002, s. 128–139]; zob. także: V. N. Trapeznikov, *Rascvet Vologdy i zavešanie vologodskogo gostâ Fetieva kak pamâtnik byloj kul'tury*, „Izvestiâ Vologodskogo obšestva izučeniâ Severnogo kraâ”, Vologda 1917, вып. 4, s. 56–61 [В. Н. Трапезников, *Расцвет Вологды и завещание вологодского гостя Фетиева как памятник былой культуры*, „Известия Вологодского общества изучения Северного края” 1917, вып. 4, s. 56–61]; L. A. Timošina, *Dve duhovnye torgovyh lûdej 80-h godov XVII v.*, w: *Vostočnââ Evropa v drevnosti i srednevekov'e. Problemy istočnikovedeniâ. XVII Čteniâ pamâti člena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terent'eviča Pašuto*, č. 2, Moskva 2005, s. 350–353 [Л. А. Тимошина, *Две духовные торговых людей 80-х годов XVII в.*, w: *Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источникововедения. XVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пацуто*, ч. 2, Москва 2005, s. 350–353]; eadem, *Zavešanie gostâ Afanasiâ Gusel'nikova i nekotorye voprosy obšestvenno-èkonomičeskogo položenîâ gostej v Russkom gosudarstve XVII v.*, „Velikij Ustûg. Kraevedčeskij al'manah” 2007, вып. 4, s. 259–307 [Завещание гостя Афанасия Гусельникова и некоторые вопросы общественно-экономического положения гостей в Русском государстве XVII в., „Великий Устюг. Краеведческий альманах” 2007, вып. 4, s. 259–307]; N. N. Malinina, M. S. Čerkasova, *Torgovye lûdi i pravoslavnââ cerkov' v XVII v. (po arhivu vologodskogo gostâ G. M. Fetieva)*, „Vestnik Ekaterinburgskoj duhovnoj seminarii” 2016, вып. 4 (16), s. 84–150 [Н. Н. Малинина, М. С. Черкасова, *Торговые люди и православная церковь в XVII в. (по архиву вологодского гостя Г. М. Фетиева)*, „Вестник Екатеринбургской духовной семинарии” 2016, вып. 4 (16), s. 84–150].

Rozdział drugi poświęcono prawu i praktyce spisywania testamentów. Autorka podaje w nim ogólne podstawy prawa magdeburgskiego i prawa ziemskiego w zakresie sporządzania aktów ostatniej woli (s. 48–56). Przybliża ona także praktyczną stronę testowania i dokonywania uwierzytelnień tych dokumentów w księgach miejskich. Do najbardziej interesujących w tej części pracy należą informacje o praktyce tłumaczenia testamentów z języka ruskiego na polski przy wnoszeniu ich do ksiąg, co pokazuje konfrontację ruskiej ludności miast z polonizującymi się kancelariami Wołynia. Bilous szczegółowo opisuje okoliczności i motywy spisywania testamentów, wskazując nie tylko zaangażowanie samych testatorów, lecz także cały proces prawno-kancelaryjny, którego celem było wniesienie testamentu do ksiąg miejskich. Autorka poświęca też sporo uwagi personaliom pisarzy kancelarii miejskich Wołynia, dzięki czemu ukazuje część „świata elit”. Ostatecznie dochodzi ona do właściwego wniosku, że pod względem formularza akty ostatniej woli nie odbiegały od innych testamentów z terenów Rzeczypospolitej. Rozdział ten konkluduje opinią, że w miastach Wołynia (z wyjątkiem Ołyki) testamenty nie stały się źródłem masowym i nie istniały *Libri testamentorum*. Czy jednak rzeczywiście możemy tak ostatecznie twierdzić, skoro brane pod uwagę źródła, ze względu na zachowany materiał, dotyczą jedynie 15 ze 125 miast Wołynia, tj. 12%?

W kolejnej, trzeciej, części pracy autorka skupia się na środowisku rodzinnym testatorów, ukazując złożoność ich wzajemnych relacji. Sprawnie wprowadza czytelnika w świat wołyńskiego mieszczaństwa, które oprócz typowych formuł testamentalnych potrafiło wyrazić konkretne uczucia wobec bliskich. Przy czym towarzyszy autorce świadomość jednostronności testamentu jako źródła historycznego, które nie w pełni odzwierciedla stosunki panujące między ludźmi. Nie brakuje opowieści o życiowych dramatach i skomplikowanych życiorysach stanowiących skutek nieszczęśliwych małżeństw. Zapis wiana przez kobiety na rzecz małżonków utożsamiono zdaniem autorki z zaufaniem do współmałżonka, a rezygnacja z takiej dyspozycji miała oznaczać jego brak. Czy my jednak zawsze jesteśmy w stanie na podstawie samych testamentów wejść tak głęboko w relacje między ludźmi?

Sklasyfikowano testatorów pod względem płci, pochodzenia społecznego i wyznania: 70% testatorów było płci męskiej, 30% to kobiety. W od-

niesieniu do przynależności stanowej osób, których testamenty poddano badaniu, autorka ustaliła, że ponad 84% z nich stanowili mieszczanie, 12% należało do szlachty, a 3% pochodziło z duchowieństwa. W kwestii wyznania 48% to prawosławni, 28% – rzymscy katolicy, 22% zaś – uni-ci. Przynależność religijna testatorów odzwierciedla sytuację wyznaniową na Wołyniu, gdzie w tym okresie zdecydowaną większość stanowili wierni Cerkwi prawosławnej.

Testamenty kobiece wykazują większy indywidualizm testatorek niż akty sporządzone przez mężczyzn i są wyraźniej emocjonalne. Ukazują one uczucie strachu w przededniu śmierci. Czy w tych przypadkach zawsze możemy jednak oddzielić indywidualny wkład testatorki od treści wpisanych przez pisarza? Ciekawie autorka kreśli przynależność zawodową testatorów i wprowadza czytelnika w świat wołyńskich miejskich elit, a także kupców, profesji kuźnierzy, szewców, budowniczych, ubogich mieszczan wołyńskich, a czasem także wojskowych. Testatorami byli przede wszystkim stali mieszkańcy miast, ale też przybysze, jak np. aptekarz z Pułtusza Wojciech Mściślawowicz, który otworzył aptekę w Łucku. Znaczną część testatorów stanowiły osoby trudniące się uprawą ziemi, sadownictwem, ogrodnictwem oraz właściciele folwarków. Wszystkie te aktywności były powszechnymi zajęciami mieszkańców miast dawnej Rzeczypospolitej. Testatorzy pochodzący ze stanu szlacheckiego zamieszkujący w miastach to przede wszystkim właściciele nieruchomości.

Rozdział czwarty został zatytułowany *Religia i Cerkiew w życiu testatorów*. Tytuł w rzeczywistości nie odpowiada jednak zawartości rozdziału, który ukazuje jedynie stosunek testatorów do Cerkwi i religii w chwili spisania testamentu, najczęściej jako epizod pod koniec życia. Autorka nie śledzi w nim, jak sugeruje w tytule, działalności testatorów na rzecz Cerkwi w ciągu całego życia. Bez względu na wyznanie lub ryt wołyńscy testatorzy wykazywali przynależność do kultury „dobrego umierania”, tak popularnej w dawnej Rzeczypospolitej. Testamentalne opisy zawierały nawiązania do idei *vanitas vanitatum*, a dyspozycje pogrzebowe wyrażały troskę o „duszne zbawienie”, nieobca była testatorom *pompa funebris*. Ustalenia autorki w tej kwestii potwierdzają dotychczasowe rozstrzygnięcia historiografii. Wyobrażenia eschatologiczne testatorów w bardzo ciekawy, a jednocześnie trafny sposób autorka powiązała z oddziaływaniem

przedstawień sądu ostatecznego widocznych na ruskich ikonostasach z XVII w. Scharakteryzowała także eschatologię Kościoła prawosławnego, która w odróżnieniu do rzymskokatolickiej odpowiedniczki zakłada przebaczenie duszy grzechów zaraz po śmierci przez tzw. mytarstwa. Pomięła jednak w tym aspekcie wyznawców Cerkwi unickiej. Należy zauważyć, że w 1595 r. w 33 artykułach unii w paragrafie piątym unicy przyjęli naukę o czyścicu. Zwolennikiem tej wizji był biskup włodzimierski, a potem metropolita unicki Hipacy Pocięj, który uważał, że niektóre występki ludzkie powinny zostać oczyszczone w czyścicu. Ideę czyścica objaśniał on władzykom, poświęcał jej też kazania⁶. W 1720 r. naukę o czyścicu potwierdzili ojcowie synodu zamojskiego⁷. Oczywiście osobnym zagadnieniem i jednocześnie wymagającym głębszych badań jest obecność tego dogmatu w świadomości unickich wiernych. Pewną niejasność można także zauważyć w kwestii terminologii konfesyjnej. Autorka używa określenia „katolik” jedynie w odniesieniu do wiernych katolickich obrządku łacińskiego. Unicy, podobnie jak łacinnicy, byli katolikami, tyle że obrządku greckiego (s. 84, 121).

Ostatni rozdział książki dotyczy materialnego świata, tj. majątku nieruchomego i ruchomego znajdującego się w posiadaniu testatorów. Jak wiadomo, obraz ten jest wyrywkowy, co zauważa autorka, ponieważ testamenty nie zawierały spisów całego posiadanego majątku, a jedynie rzeczy najcenniejszych dla testatora. Uzupełnieniem ich bywały inwentarze, ale tych zachowało się w materiałach wołyńskich niewiele. Nieruchomości mieszczkańskie były zbudowane głównie z drewna, nawet w przypadku osób należących do elity miast. Zarówno domy, jak i grunty stanowiły najważniejszy segment mieszczkańskiej własności. Wnętrza budynków od-

⁶ M. Ozorowski, *Hipacego Pocięja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej*, Warszawa 2012, s. 234–243; *Kazania i homilie męża bożego nieśmiertelnej sławy y pamięci Hipacyjusza Pocięja, Metropolity Kijowskiego, Halickiego y całej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego z listem Melecyjusza, Patriarchy Aleksandryjskiego a responsem Hipacyjusza, przez mnie Leona Kiszkę, protothroniego y Administratora Metropoliey całej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego z Ruskiego języka na Polski przetłumaczone y światu ogłoszone*, Typis Monasteri Suprasliensis 1714, s. 288–305.

⁷ *Statuty synodu zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, Kraków 2020, s. 57.

zwierciedlały charakterystyczny styl czasów i regionów. Do najpowszechniejszego wyposażenia domów należały skrzynie spełniające funkcje szaf, które posiadano rzadko ze względu na ich cenę. Uzupełnieniem mieszczkańskich domów były ławy, brakowało natomiast krzesel i foteli znanych z domostw zamożnych mieszczan miast Korony. Posiadana garderoba to przede wszystkim okrycia wierzchnie: baranie kozuchy, kontusze, żupany, kaftany, których wartość zależała od jakości materiału. W XVI w. często występowały drogie szuby. Mieszczanie wołyńscy, podobnie jak inni członkowie tej grupy społecznej, w doborze ubioru próbowali upodabniać się do szlachty. Mobilia stanowiące część gospodarstwa domowego zwykle były drewniane – w przypadku osób biedniejszych – bogatsi używali zaś srebrnych, cynowych i miedzianych. Rozdział ten zamyka tematyka testatorskich finansów.

Niemal połowę recenzowanej pracy stanowi edycja źródłowa testamentów wołyńskich mieszczan i szlachty. Należy podkreślić, że jest to niewątpliwie najbardziej wartościowa jej część, dostarczająca bogatego, nieznanego dotąd materiału i wiedzy o mieszkańcach miast wołyńskich w XVI–XVII w. Teksty ruskie wydano zgodnie z normami obowiązującymi na Ukrainie, natomiast polskie zasadniczo na podstawie *Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.* Kazimierza Lepszego⁸. Odstępstwa od niej zostały odnotowane w słowach poprzedzających teksty źródłowe. W większości edytowano testamenty polskojęzyczne, stąd należy docenić i pozytywnie ocenić konfrontację autorki książki z edycją źródłową w obcym języku. Instrukcja Lepszego nakazuje uwspółcześniać ortografię i poprawiać błędy ortograficzne występujące w edytowanym tekście. Autorka nie ustrzegła się jednak w tej materii błędów, które wynikają przede wszystkim ze stopnia znajomości języka polskiego (np. „dla tego”, „byli”, „gurach”, „pułtora”).

Wskazane powyżej uwagi znacząco nie wpływają na ogólną ocenę recenzowanej pracy, którą należy uznać za bardzo wartościową, nie tylko ze względu na zawarty w niej materiał źródłowy, lecz także bardzo rzetelne

⁸ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, Warszawa 1953.

ukazanie przez autorkę realiów epoki, świadczące o prawdziwym znawstwie historii społecznej, kultury religijnej i materialnej mieszkańców miast Wołynia w XVI–XVII w.

Wioletta Zielecka-Mikołajczyk (Toruń)

ORCID: 0000-0001-6100-0563

